

QO'SHIMCHALAR VA ULARNING TURLARI

Jo'rayeva Nargiza Tilovmurodovna

Termiz davlat universiteti akademik litseyi

Ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ona tili va adabiyot fanlarida muhim o'rin egallaydigan qo'shimchalar va ularning turlarini o'ziga xosligi to'la yoritilgan bo'lib, aynan turli metodikalar, innovatsion ishlanmalardan foydalanib darsni tashkilashtirish va ta'lim sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Bularning barchasi mazkur maqolada to'la yoritilgan.

Kalit so'zlar: qo'shimcha, o'zak, negiz, asos, morfologiya, so'z yasalihi, tahlil innovatsion pedagogik texnologiya

Talim fan va izlanish olib borish chegara bilmaydi, balki eng yangi bilim va ko'nikmalarni ulashish orqali insoniyatni taraqqiyotga yetaklaydi, bir nechta xalqlar taqdiriga daxldor bo'lgan muammolarga birgalikda yechim topish orqali mamlakatlar orasidagi do'stlik va hamkorlik rishtalarini mustahkamlaydi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillika erishganidan so'ng barcha javhalarda bo'lgani kabi ta'lim va fan sohasida ham turli xildagi yangilanishlar olib borilmoqda. Davrlar o'zgaraveradi, unga mos ravishda taraqqiyot o'zanlari ham. Biroq insoniyat oldidagi asosiy missiya bo'lgan izlash-topish –qo'llash amaliyoti hech qachon eskirmaydi. Insonlar savollar ichida yashaydi, biriga javob topilishi bilan keyingisi ko'ndalang turadi. Albatta, yechimlar o'z-o'zidan kelinmaydi, buning uchun izlaniladi, kitoblar varaqlaniladi, ma'lumotlar to'planilib tahlil qilinadi. Bu esa butun bashariyat ilm fanga muhtojligini anglatadi. Chunki, savollardan iborat olamda yashab bo'lmaydi, qayerdadir ularga yechim topilishi shart. Hozirga qadar olimlar nafaqat yer sayyorasi, balki koinotdagi o'nlab jumboqlarga yechim topdi, sirli hodisalarning sabab va oqibatlarini tahlil qildi, tushuntirdi. Ammo mo'jizalardan iborat biz yashayotgan hayotda bilmaganlarimiz bilganlarimizdan ko'p.

“Ta'lim to'g'risida”gi Qonunda ta'limning ravnaqi, uning insonparvarligi, ta'lim va tarbiya tizimining uzluksizligi, ilmiyligi va dunyoviyliigi, ta'limda umuminsoniy va ilmiy qadriyatlarining ustuvorligi, davlat ta'lim standari doirasida hammaning bilim olishi uchun imkoniyat yaratilishi ta'kidlab ko'rsatilgan. Ona tili o'qitishning mazmuni jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichida davlatimizning maktab oldiga qo'ygan vazifasiga moslashgan. Bu vazifalar ko'p qirrali bo'lib, ularni bajarishda o'qituvchidan mas'uliyat va pedagogik mahorat talab etiladi. Bu vazifalarni bajarish jarayonida o'qituvchilar axloqiy, estetik, mehnat, ekologik jihatdan tarbiyalanib boriladi.

Shu o'rinda, ona tilimizni o'qitishda so'z yasalihiiga o'zak va negiziga katta

e'tibor beriladi. So'z yasashida asosiy o'rin egallaydigan qo'shimchalar mavzusini o'quvchilarga puxta o'rgatishda mazkur maqola har tomonlama qo'l keladi. Maktab darslarida ona tili va adabiyot fanini o'qitishda aynan qo'shimchalar mavzusini har tomonlama o'rganishda yangi innovatsion metodlardan foydalangan holda dars jarayonini tashkilashtirish va o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini uyg'otishda bugungi kunda axborot kommunikatsion vositalardan foydalanish keng yo'lga qo'yilgan. Aynan qo'shimchalarni o'rgatishda qo'shimchalarni va ularni turlari bilan tanishtirishda turli xil metodlardan foydalanish bugungi ta'lim jarayonini rivojlanishiga o'z hisasini qo'shadi. Quyida qo'shimcha va uning turlariga oid bilimlarni tahlil qilib o'tamiz.

Qo'shimchalar ma'no va vazifalariga ko'ra uch xil:

- 1) so'z yasovchilar,
- 2) shakl yasovchilar,
- 3) so'z o'zgartiruvchilar.

O'zak yoki negizga qo'shilib uning ma'nosi bilan bog'liq bo'lgan yangi ma'noli so'z yasaydigan qo'shimchalar so'z yasovchi qo'shimchalar deyiladi: ish-**chi**, gul-**li**, gul-**la**, qish-**ki**, mard-**ona**, qahramon-**larcha**, majbur - **an** kabi .

So'z yasovchi qo'shimchalar yordamida bir so'z turkumidan boshqa turkumlarga xos so'zlar yasaladi: masalan,

- suv, chiroy, odam, harakat -ot;
- suvli, chiroyli, odamsimon, harakatchan- sifat;
- och, buz, kes, uch, - fe'l;
- ochiq, buziq, kes-kir, uchqur- sifat

Shuningdek, so'z yasovchi qo'shimchalar bilan bir so'z turkumidan shu turkumga xos so'zlar yasaladi: ish, suhbat, vatan, yo'l, kitob -ot; ishchi, suhbatdosh, vatandosh, yo'ldosh, kitobxon- ot.

So'z yasovchilar yordamida qo'shma (toshkentlik) juft (ota -onali) so'zlar ham yasaladi. Shu bilan birgalikda bir so'zga birdan ortiq so'z yasovchi qo'shmacha qo'shilgan holda ham so'zlar yasaladi. Masalan, terimchi so'zidagi **ter - fe'l, terim-ot, terimchi -otdir**.

Bir so'zga birdan ortiq qo'shimchalar qo'shilib so'z yasalsa, bunday qo'shimchalar so'z tarkibini murakkablashtiradi. Shu bilan birgalikda ayrim so'z yasovchi qo'shimchalar tarkibi ikki yoki undan ortiq so'z yasovchi qo'shimchaga mos keladi, biroq bir qo'shimcha vazifasini bajaradi. Shunga ko'ra so'z yasovchi qo'shimchalar ikki xil: Sodda qo'shimchalar, murakkab qo'shimchalar. Bitta tarkibdan iborat bo'lgan qo'shimchalar **sodda qo'shimchalar** deyiladi: **-chi, -dosh, -z or, -shunos, -lik**. -Ikki yoki undan ortiq qo'shimchalarning birikuvidan tashkil topgan, bir qo'shimcha vazifasini bajaruvchi qo'shimchalar **murakkab**

qo'shimchalar deyiladi: **-chilik, garchilik, lan** kabi. Masalan, chorvachilik, loygarchilik, o'ylan so'zlari tarkibidagi -chilik (ch-lik), -garchilik (gar-chi -lik), -lan (la- n) qismlardan tarkib topgan bitta murakkab qo'shimchadir. -chilik qo'shimchasi ayrim so'zlarda tarkiban ajralishi mumkin bo'lsa -da, : suv- ch-lik , o'quv -chilik ko'pgina so'zlarda bu qo'shimchani qismlarga ajratib bo'lmaydi: chorvachilik, bog'dorchilik kulolchilik kabi.

So'z yasovchi qo'shimchalar so'z yasashdagi darajasi jihatidan uch xil: **unumli qo'shimchalar, kam unum qo'shimchalar, unumsiz qo'shimchalar**. Ko'plab so'zlarning yasalishi uchun ishtirok etadigan qo'shimchalar unumli qo'shimchalar deyiladi. Unumli qo'shimchalarga: ot yasovchi -chi (terimchi, ishchi, xizmatchi); mavhum ot yasovchi -lik (do'stlik, tinchlik); sifat yasovchi -li (kuchli, bilimli) ; -ma (aylanma yo'l, yasama kulgi), nisbiy sifat yasovchi -gi (-ki , -qi) (kuzgi- qishki); fe'l yasovchi -la (oshla, suvla, ishla) kabilar kiradi. Kam miqdordagi so'zlarning yasalishida ishtirok etadigan qo'shimchalar kam unum qo'shimchalar deyiladi. Ot yasovchi: -dosh -kash, -bon,-boz, -dor, -im, -gich, -sifat yasovchi: -siz, -chil,-aki, -chog, -chak; fe'l yasovchi: -ik, -ig, -lan, -lash; ravish yasamasi: -an, -lab, -ona qo'shimchalari kam unum qo'shimchalardir. Hozirgi kunda yangi so'z yasamaydigan qo'shimchalar unumsiz qo'shimchalar deyiladi: -ag'on, -a, -g, -v, -g'oq, -gir, -qiz, -chil, -chan qo'shimchalari unumsiz qo'shimchalardir.

So'z yasovchi qo'shimchalar **omonimlik, sinonimlik, va antonimlik** xususiyatlariga ham ega. Shaklan bir xil bo'lib turli turkumlardagi so'zlarni yasaydi qo'shimchalar omonim qo'shimchalar deyiladi:

oq: o'roq, boshqoq -ot ; qo'rqqoq, tarqqoq -sifat , - ch: sog'inch -ot; tinch -sifat. -ma: surma, turma -ot; osma, cho'zma-sifat. So'z yasovchi qo'shimchalar shakl yasovchi qo'shimchalar bilan ham omonim bo'la oladi. Masalan, qushcha, uycha so'zlaridagi -cha shakl yasovchi, yangicha, eskicha so'zlaridagi -cha so'z yasovchidir. Shaklan har xil bo'lib, bir hil ma'noli so'zlarni yasovchi qo'shimchalar sinonim qo'shimchalar deyiladi.

Sifat yasovchi : -li, -ser, -dor: unumli, serunum, unumdor; -be, -siz: beaql, aqlsiz;- li, - ba, - mand davlatli, badavlat, davlatmand; -no, -siz: noinsof, insofsiz kabilar sinonim qo'shimchalardir. Bir -biriga zid ma'nolarni ifodalovchi so'zlar yasaydigan qo'shimchalar antonim qo'shimchalar deyiladi. - li, -siz: aqlli -aqlsiz; -no, -li: noinsof -insofli; -be, -li : bebaxt -baxtli. So'zlarning lug'aviy ma'nosini o'zgartirmay ularga turli ma'no bo'yoqlari beruvchi, grammatik ma'no ifodalovchi qo'shimchalar shakl yasovchi qo'shimchalar deyiladi. Shakl yasovchi qo'shimchalar yangi so'z yasamaydi, balki so'zning shaklini hosil qilib turli grammatik ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi. Shakl yasovchilar turli so'z turkumlarida turlicha vazifalarni bajaradi. Masalan, otlarda kichraytish -erkalash: qushcha, toylog', qo'zichoq, bolagina; ko'plik: kitoblar, uylar kabi ma'nolarni ifodalasa , sifatda sifat

darajalarini hosil qiladi: qizilroq, oqish, ko'kimtir. Shu xususiytlariga ko'ra shakl yasovchilar ikki xil: kategorial shakl yasovchi va nokategorial shakl yasovchilar. Kategorial shakl yasovchilar biror grammatik kategoriyaga xos shakllarni yasaydi. Otlardagi ko'plik, fe'llardagi shaxs -son, zamon, mayl nisbat shakllarini yasovchi qo'shimchalar kategorial yasovchilardir. Masalan, bolalar so'zidagi -lar ko'plik kategoriasini, boraman so'zidagi -man shaxs -son kategoriyasini hosil qiladi. Ma'lum biror grammatik kategoriyaga xos bo'lmagan shakllarini hosil qiluvchi qo'shimchalar nokategorial shakl yasovchilar hisoblanadi. Masalan, otlardagi kichraytish -erkalash qo'shimchalari sonning ma'no turini hosil qiluvchi qo'shimchalar, sifatidagi daraja, fe'lning xoslangan shakllari qo'shimchalari nokategorial shakl yasovchi qo'shimchalardir.

Nutqda so'zlarni boshqa so'zlar bilan munosabatini (bog'lanishini) ta'minlaydigan qo'shimchalar so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar deyiladi. So'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar grammatik ma'no ifodalaydi. Shuning uchun bunday qo'shimchalar sintaktik vazifa bajaradi. Masalan, Shohning qoshlari chimirilib, mo'ylovlarini uchi pastga osilib qoldi. Ushbu dardagi so'zlarni bog'lashda -ning , -larini, -i , -ga qo'shimchalarini muhim o'rni bor. Agar gap tarkibidan shu qo'shimchalar chiqarilib tashlansa, undagi so'zlar o'zaro bog'lanmaydi, natijada fikr fodalalanmaydi. Bu holat so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalarning grammatik ma'nosiga nisbatan ham sintaktik vazifasini muhim ekanligini ko'rsatadi. So'z o'zgartiruvchilarga otlardagi kelishik, egalik, fe'llardagi shaxs-son qo'shimchalari kiradi. Bu qo'shimchalar xarakteriga ko'ra ikki xil: turlovchi qo'shimchalar, tuslovchi qo'shimchalar. Ot va otlashgan so'zlarga qo'shilib, ularni boshqa so'zlar bilan birikishini ta'minlaydigan qo'shimchalar turlovchi qo'shimchalar deyiladi. Otlardagi egalik va kelishik qo'shimchalari turlovchilardir. Fe'llarga qo'shilib shaxs -son ma'nosini ifodalovchi qo'shimchalar tuslovchi qo'shimchalar deyiladi. Fe'llardagi shaxs-son qo'shimchalari tuslovchilardir. So'z o'zgartiruvchi qo'shimchalarining qo'llanishi boshqa qo'shimchalarga nisbatan kengdir. Ular qaysi turkumga taalluqli bo'lsa, shu turkumdagi barcha so'zlarga qo'shiladi. Masalan, uyning, uyim, uyga bolaning, bolam, boladan, bordim, o'qidim, ishladim kabi. Boshqa qo'shimchalarda bu xususiyat nisbatan chegaralangan. (otlardagi ko'plik qo'shimchasi bundan mustasno).

Yuqorida ta'kidlanganlardan kelib chiqqan holda, quyida aynan ona tili ta'limida qo'llash mumkin bo'lgan didaktik o'yinlardan biri — «**So'z tuzish**» o'yini haqida qisqacha ma'lumot berish lozim deb topildi. «**So'z tuzish**» o'yini qo'shimchalar bilan tanishtirish davrida o'tkaziladi. Bu o'yinlarni bajarish o'quvchilarga tovushning so'z hosil qilishidagi ahamiyatini to'laroq tushunib olish imkonini beradi. O'quvchilar ushbu didaktik o'yinda ishtirok etar ekan, ularda so'zlarning turli-tuman usullar bilan hosil bo'lishiga katta qiziqish uyg'onadi. O'zlari

hosil qilgan yangi so'zlardan bevosita zavq olishga muvaffaq bo'ladi. So'z tuzish o'yini savod o'rgatishning tarkib - tahrir (analitik –sintetik) tovush metodi asosida bajariladi. Ma'lumki, ushbu metodning ikkinchi qismi tuzish, qurish, birlashtirish singari ma'nolarni bildiradi. So'z tuzish o'yini ham aynan so'zga xilma-xil tovushlarni, bo'g'inlarni qo'shish orqali hosil bo'ladi. Bu ta'limiy o'yinni bajarishda o'quvchilar so'zga turli xil usullar bilan tovush qo'shib yangi so'z hosil qiladilar. Bu esa ularning lug'at boyliklarini ortishiga ham hissa qo'shadi. Demak, bundan ko'rinadiki, so'z tuzish o'yini singari qator didaktik o'yinlar o'quvchilarda nafaqat o'yin faoliyatiga qiziqishni oshiradi, balki o'yin orqali lug'atlarida so'zlar safining kengayishiga ham xizmati qiladi. Bundan tashqari o'quvchilarda lingvistik kompetensiyalarning rivojlanishida poydevor hosil bo'la boshlaydi. Bu esa keyinchalik o'quvchilarning nutqi ravon, yozma bayonot qilish ko'nikmasining jadal bo'lishida xizmati qiladi.

Bugungi kunda yurtimizda olib borilayotgan ishlar nafaqat yurtdoshlarimizni, balki jahon hamjamiyatini ham birdek qiziqtirmoqda. Bu ishlar samarasi o'laroq ta'lim sohasiga berilayotgan ishlarni misol qilib keltirsak bo'ladi. O'sib kelayotgan yosh avlodga sifatli ta'lim berish uchun o'qituvchilardan kuchli bilim va katta mehnatni talablari kun sayin ortib bormoqda. Bugungi axborotlashgan davrda o'quvchilarni dars jarayoniga qiziqtirish, bilimlarini oshirish, o'z mustaqil fikriga ega hamda uni erkin bayon eta oladigan yoshlarni tarbiyalash uchun turli interfaol metod va ta'limiy o'yinlardan foydalanish zarurati ham oshib boryapti.

Xulosa qilib aytganda, barcha pedagogik texnologiyalar – o'quvchini mustaqil o'qishga, bilim olishga, fikrlashga o'rgatishni kafolatlaydigan jarayondir. Yuqorida foydalanib o'tilgan, "Aqliy hujum" "Voqea-sabab-oqibat" metodlari, "Chala xat" xotirani charxlash usullari o'quvchilarga yangi mavzuni yaxshi o'zlashtirishlariga yordam beradi, hamda mavzu yuzasidan mustaqil fikr paydo bo'lishida ko'maklashadi. Negaki, bugungi kunda erkin va mustaqil fikrlovchi, ijtimoiy-siyosiy hayotda ongli ravishda faol ishtirok etishga qodir yosh avlodni shakllantirish bugungi ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biridir.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng barcha jabhalarda bo'lgani kabi ta'lim va fan sohasida ham turli xildagi yangilanishlar olib borilmoqda. Davrlar o'zgaraveradi, unga mos ravishda taraqqiyot o'zanlari ham. Biroq insoniyat oldidagi asosiy missiya bo'lgan izlash-topish –qo'llash amaliyoti hech qachon eskirmaydi. Insonlar savollar ichida yashaydi, biriga javob topilishi bilan keyingisi ko'ndalang turadi. Albatta, yechimlar o'z-o'zidan kelinmaydi, buning uchun izlaniladi, kitoblar varaqlaniladi, ma'lumotlar to'planilib tahlil qilinadi. Bu esa butun bashariyat ilm fanga muhtojligini anglatadi. Chunki, savollardan iborat olamda yashab bo'lmaydi, qayerdadir ularga yechim topilishi shart. Hozirga qadar olimlar nafaqat yer sayyorasi, balki koinotdagi o'nlab jumboqlarga yechim topdi, sirli

hodisalarning sabab va oqibatlarini tahlil qildi, tushuntirdi. Ammo mo'jizalardan iborat biz yashayotgan hayotda bilmaganlarimiz bilganlarimizdan ko'p.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shayxislamov, N. Ona tili va adabiyot darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash mahorati. Science and Education, 2020.
2. Shayxislamov, N., & Baykabilov, U. Til – millatning ma'naviy merosi. Tilning leksik-semantik tizimi, qiyosiy tipologik izlanishlar va adabiyotshunoslik muammolari, 2020.
3. Xolbekov, S. B. Adabiyot darslarida interfaol metodlardan foydalanish samarasi. Science and Education, 2020.
4. Rafiyev A., G'ulomova N. Ona tili va adabiyot (kasb-hunar kollejlari uchun darslik). T., "Sharq", 2013.
5. Sayidahmedov N. "Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya". – T.: 2003.